श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्
तत्वसंख्यानम्

स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्वमिष्यते।
स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुः भावाभावौ द्विधेतरत्।।
प्राक् प्रध्वंससदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते।
चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः।
दुःखस्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वेधैव चेतनम्।
नित्यादुःखा रमाऽन्ये तु स्पृष्टदुःखाः समस्तशः।
स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा।
दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा।
देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा।
एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगाः सृतिसंस्थिताः।
इति द्विधामुक्त्ययोग्या दैत्यरक्षः पिशाचकाः।
मर्त्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकिर्तीताः।
ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा।
नित्यानित्यविभागेन द्विधैवाचेतनं मतम्
नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च।
नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतम्।
असंसृष्टं च संसृष्टमसंसृष्टं महानहम्।
बुद्धिर्मनः खानि दश मात्रा भूतानि पञ्च च।
संसृष्टमण्ड तदगं च समस्तं सम्प्रकीर्तितम्।
सृष्टिस्थितिः संहृतिश्च नियमोऽज्ञानबोधने।
बन्धो मोक्षः सुखं दुःखमावृत्तिर्ज्योतिरेव च।
विष्णुनाऽस्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः।

इतिश्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं तत्वसङ्ख्यानम्.

****
****

श्रमज्ञयतीर्थभिक्षुविरचितटीकामङ्गलाचरणम्

लक्ष्मीपतेः पदाम्भोजयुगं नत्वा गुरोरपि।

करिष्ये तत्वसंख्यानव्याख्यानं नातिविस्तरम्।।

<u>ग्रन्थारम्भणीयत्वप्रयोजकविषयादिसमर्थनम्</u>

'मुमुक्षुणा खलु परमात्मा जगदुदयादिनिमित्तत्वेन अवश्यमवगन्तव्यः' इति सकलसच्छास्त्रायणामविप्रतिपन्नोऽर्थः। इदं च अवान्तरानेकभेदभिन्नस्य जगतो विज्ञानमपेक्षत इति जगदपि तथा अवगन्तव्यम्। तदिदं प्रधानाङ्गभूतं तत्वद्वयंशास्त्रे विक्षिप्य प्रतिपादितं शिष्यशिहिततया सङ्गृह्य 'प्रतिपादयितुं प्रकरणमिदमारभते भगवानाचार्यः।

<u>ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणाभावशङ्का तन्निरासश्च</u>

ननु प्रकरणादौ मंगलं किमपि कस्मात् नानुष्ठितम्? न तावत् तदफलमेव। प्रेक्षवद्भिरनुष्ठितत्वात्। नापि प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिव्यतिरिक्तफलम्। नियमेन प्ररम्भे तदनुष्ठानात्। उच्यते। अनुष्ठितमेव भगवता मंगलम्। मानसादेरपि तस्य सम्भवात्। तच्च परमास्तिकत्वादनुमीयते। यच्चायं स्वातन्त्र्यादिविशिष्टस्य विष्णोरादित एव संकीर्तनं करोति किं ततोऽन्यन्मंगलं नाम। अन्यपरमपि तद्भक्त्यानुष्ठितं स्वभावात् संपादयत्येवाखिलमंगलानीति।

<u>तत्सामान्योद्देशविभागौ तत्वसामान्यलक्षणं च</u>

तत्र तावत् तत्वं सामान्यतो विभागेन उद्दिशति--**स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं त द्विविधं तत्वमिष्यते**। तत्वं अनारोपितम्। प्रमितिविषय इति यावत्। तेन तस्य भावः तत्वमित्यादिखण्डनानवकाशः।

ननु 'शुक्तिरजतादिकं कथं न तत्वम्? न हि धर्मि वा रजतत्वं वा न तत्वम्। नापि तयोः सम्बन्धः। शुक्तिव्यक्तौ रजततद्वस्य स नास्तीति चेत्, मा भूत्। नहि गृहे देवदत्तो नास्तीत्येतावता न प्रमेय इति। स्यादिदमारोपितस्य अन्यत्र सत्तामभ्युपगच्छतां दूषणम्। अत्यंतासदेव रजतं दोषवशात् शुक्तिकायामारोप्यत इति वादे तु नायं दोषः।

<u>तत्वसामान्यलक्षणस्य खण्डनोक्तातिव्याप्तिनिरासः</u>

एतेन भाविपाकरागः कुम्भः श्यामतादशायां रक्तपित्तिना रक्ततया उपलभ्यमानः तत्वं स्यादित्यपि परास्तम्। भाविनः प्रमेयत्वेपि पूर्वस्यातथात्वात्। (पूर्वस्य अतथात्वात्) पूर्वस्य तथात्वाभावाभावात्। धर्मिणः तत्वभावाङ्गीकारादिति।

<u>मूलव्याख्यानपुरस्सरं स्वतन्त्रास्वतन्त्रतत्वलक्षणकथनम्</u>

तद्विविधं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं चेति इति शब्दाध्याहारेण योज्यम्। अन्यथा स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधमिति प्रतीतिःस्यात्।स्वरूपप्रमितिप्रवृत्तिलक्षणसत्तात्रैविध्ये परानपेक्षं स्वतन्त्रम्।परापेक्षमस्वतन्त्रम्।

<u>सामान्यतस्तत्वसद्भावसमर्थनम्</u>

तदुपपादनायोक्तं इष्यते इति। प्रामाणिकैरिति शेषः। तथा हि, यदि तत्वमेव नास्तीति ब्रूयात्तदा प्रत्यक्षादिविरोधः।सा भ्रान्तिरिति चेन्न। बाधकाभावात्। न च निरधिष्ठानाभ्रान्तिरस्ति। नापि निरवधको बाधः।'नास्तेवतत्वमित्यस्यर्थस्य प्रमितत्वाप्रमितत्वयोः व्याघातश्च।

तत्वैकत्ववादनिरासः

यदि चैकमेव तत्वं तदा भेदोपलम्भविरोधः? तद्भ्रान्तितायां च बधकं वाच्यम्। तच्चान्यत्र निरस्तम्।

सर्वस्वातन्त्र्यवादनिरासः

यदि वा सर्वमेवस्वतन्त्रं स्यात् तदा पारतन्त्र्यादिप्रतीतिविरोधः। नित्यसुखादिप्रसङ्गश्च।

सर्वपारतन्त्र्यवादनिरासः

यदि वा परतन्त्रमेव तत्वं भवेत् तदा अनवस्थितेः असम्भवाच्च न कस्यापि सत्तादिकं स्यात्। आगमविरोधश्च।

मूलोक्ततत्वविभागपरीक्षा

यद्यपि भावभावतया वा चेतनाचेतनत्वेन वा नित्यानित्यतया वा अस्य द्वैविध्यं शक्यते वक्तुम्। तथाप्यस्य वैय
र्थ्यादयमेव विभागो न्याय्यः। परतन्त्रप्रमेयं स्वतन्त्रप्रमेयायत्ततया विदितं हि निश्रेयसाय भवति। तथा च प्रकरणान्ते वक्षति। अन्यथा गंगावालुकापरिगणनवत् इदं तत्वसंख्यानमपार्थकंस्यात्।अतः स्वतन्त्र्यास्वतन्त्रभेदात् द्विविधं तत्वमिति।

स्वतन्त्रतत्वस्यादौ निर्देशे लक्षणकथने च बीजकथनम्

स्वतन्त्रतत्वस्य प्राधान्यात् तदेव आदवुद्दिष्टम्। उद्देशेनैव लक्षणं च लब्दमित्यत एव आदौ तन्निर्दिशति

मूलम्:--**स्वतन्त्रो भगवान्विष्णुः**----

मूले भगवानिति पदस्य द्विविधमिति पदस्य च कृत्यकथनम्

अत्र भगावानिति विष्णोः स्वातन्त्रोपपादकं अन्यदस्वतन्त्रमिति शेषः।

अथ वा द्वे तत्वे इत्युक्ते स्वतन्त्रमिव परतन्त्रं एका व्यक्तिरेव प्रसज्येत। तथा च प्रमाणविरोधो वक्ष्माणविभागविरोधश्च। अतो द्विविधमित्युक्तम्। ततश्च स्वतन्त्रमप्यनेकविधं स्यादित्यत इदमुक्तम्।अथ वा स्वतन्तत्रास्वतन्त्रभेदेन तत्वद्वैविध्यमङ्गीकुर्वाणा अपि सांख्यादयः प्रधानादिकं स्वतन्त्रतत्वमातिष्टन्ते। तन्निरासायेदमुदितमिति।

अस्वतन्त्रतत्वविभागः

द्विविधमित्युक्त्या परतन्त्रतत्वमवान्तरभेदवदिति सूचितम्।तत्कथं? इति। तत्राह

.......भावाभावौद्विधेतरत्।

इतरत्स्वन्त्रात् अस्वतन्त्रतत्वं द्विधा। कथं? भावोऽभावश्चेति। अभावप्रतीतिर्भावप्रतीत्यधीना नियमेनेति प्राधान्यात्प्रथमं भावस्योद्देशः। प्रथमप्रतीतावस्तीत्युपलभ्यते यः स भावः। यश्च प्रथमोपलब्धौ नास्तीति प्रतीयते सोऽभावः। कुत एतत्? स्वरूपेण हि भावभावौ विधिनिषेधात्मानौ। रूपान्तरेण तु निषेध विधिरूपौ। तत्रापातजायां संविदि स्वरूपमेव भासते। द्वितीयादिप्रतीतौ रूपान्तरम्। कार्यगम्यत्वात्सामग्रीभेदस्य। तथा च प्रतीतिः'अस्त्यत्र घटः, स न

शुक्लः' इति। एव 'नास्त्यत्र घटः, अस्ति घटाभावः' इति।

स्वतन्त्रतत्वस्य भावतत्वे अन्तर्भावसमर्थनम्

ननु स्वतन्त्रतत्वं भावोऽभावोऽन्यद्वा। नाद्यद्वितीयौ। भावभावयोः परतन्त्रप्रभेदत्वात्। न तृतीयःव्याघातात्। मैवं, भावलक्षणाक्रान्ततत्वात्। परतन्त्रं भावाभावतया द्विधैव न पुनरेकविधम्। नापि त्रिविधं इत्येवं परो विभागः। न पुनः परतन्त्रमेव भावाभावात्मकमिति।

भावतत्वान्तर्भूततया स्वतन्त्रतत्वस्याविभागे कारणोक्तिः

यथा भावेषु स्वतन्त्रतत्वं प्रविशति तथा विभागः क्रियतामिति चोन्नैवं शङक्यम्। तद्धि प्रधानतया सर्वविविक्तमेव वेदितव्यम्। अन्यथा द्विविधं तत्वं भावोऽभावश्च। भावोऽपि द्विविधः नित्योऽनित्यश्च। नित्यो द्विविधःचेतनोऽचेतनश्च। चेतनोऽपि द्विविधः स्वतन्त्रोऽस्वतन्त्रश्चेति कर्तव्यम्। एवं सति न प्राधान्येन प्रतिपत्तिः स्यात्। भगवद्व्यातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यस्वातन्त्र्यप्रतीतिर्न स्यात्। अस्मिन्पक्षे स्वतन्त्रस्य भावत्वं न विदितं स्यादिति सममेवेति चेन्न। पुरूषार्थोपयोगानुपयोगाभ्यां विशेषात्। अभावादीनां नित्यत्वाद्यनुक्तिश्च समैव। तस्माद्यथान्यासमेवास्तु।

अस्वतन्त्रतत्वस्य भावाभावत्वाभ्यां विभागे विशेषकारणोक्तिः

अथ अस्वतन्त्रं चेतनत्वादिनैव विभज्याम्। किं चेतनत्वादिना विभज्य भावाभावतया विभागः कर्तव्य उतायं न कर्तव्य एव। नाद्यः, विशेषाभावात्। अभावस्याचेतनत्वं एवं सति नोक्तं स्यादिति चेत् तथा सति चेतनस्य भावत्वमपि नोक्तं स्यादिति समम्। तर्हि केन विशेषेणअस्य प्राधान्यमिति चेत्। वादिविप्रतिपत्तिभावाभावाभ्यां विशेषात्। अत एव न द्वितीयोपीति।

प्राभाकरमतरीत्या अभावस्वरूपाक्षेपस्तत्खण्डनच्च

अभाव एव नास्तीति केचित्। तदसत्, नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्नवत्वात्। घटो नास्तीति प्रतीतिर्भूतलमात्रविषयेति चेत्। मात्रेति किं भूतलमेवोच्यते उतातिरिक्तं किञ्चित्। आद्ये घटवत्यपि प्रसङ्गः। अतिरिक्तोऽपि घटश्चेदुक्तो दोषः। भावान्तरं चेद्रूपवति घटे गन्धो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः।

प्रभाकरेण विपक्षे बाधकप्रदर्शमपुरःसरं स्वपक्षस्थापनं तन्निरासश्च

ननु घटाभावो घटाभाववति भूतले सम्बध्यते उत घटवति। नाद्यः, आत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, विरोधात्। अतो वक्तव्यं भूतल मात्र इति। तदेवास्तु नास्तीति प्रतीतिविषय इति चेत्। प्र॰ऽ एवायं विविच्यताम्।
यद्यभावसम्बन्धात्प्राक्कीदृशं भूतलमिति, यदि वा सम्बन्ध समये कीदृशमिति, यद्वा यद्यभावादिदं विविच्येत तदा कीदृशं नाम यदि विवेको वस्तुकृतः तदाऽभावस्य नष्टत्वाद्धटवदिति।। यदि बुद्धिकृतस्तदा बुद्धैव घटप्रसक्तिमदिति। अन्यथा एवं भावप्रतिक्षेपोऽपि स्यादित्यास्तां विस्तरः।

अभावनिरूपणम्

द्वेधेत्युक्त्या भावाभावयोरवान्तरभेदोऽस्तीति सूचितम्। तत्र भावनिरूपणादभावनिरूपणस्याल्पत्वात्सूचीकटाहन्यायेन पश्चादुद्दिष्टमप्यभावमादौ विभागेनोद्दिशति

प्राक्प्रध्वंससदात्वेन त्रिविधोऽभाव इष्यते।

प्राक्त्वेन प्रध्वसंत्वेन सदात्वेनोपलक्षितोऽभावस्त्रिविध इष्यते प्रामाणिकैरितिशेषः।

प्राग्भावप्रध्वंसयोर्निरूपणम्

उतरैकावधिरभावः प्रागभावः। प्रतियोग्युत्पत्तेः प्रगेवाभावोऽस्ति। उत्पन्ने तु तस्मिन्नास्ति कृत्वा। पूर्वैकावधिरभावः प्रध्वंसाभावः। प्रतियोग्प्रध्वंसान्तरमेवाभावो न तु प्रागस्तीति।

प्रागभावप्रध्वंसपरम्परया अनवस्थाशङ्का तन्निरासश्च

नचैवं प्रागभावप्रध्वंसः प्रध्वंसप्रागभाव इति प्रवाहौ प्रसज्येते। प्रतीयोगिन एव प्रागभावप्रध्वंसत्वेन प्रध्वंसप्रागभावत्वेन चाङ्गीकृतत्वात्। तर्हि घटप्रध्वंसो नाम प्रागभावनिवृत्तेर्निवृत्तिरिति प्रागभावोन्मज्ञनप्रसङ्ग इति चेन्न। घटवत् घटप्रध्वंसस्यापि तद्विरोधित्वात्।

निरवधिकोऽभावः सदाभावः। सदाऽभावोऽस्तीति कृत्वा। अथात्यन्ताभाव इति प्रसिद्धसंज्ञातिक्रमेण सदाभाव इति संज्ञान्तरकरणं किमर्थम्। लक्षणस्यप्युद्देशेनैव सूचनार्थम्। यच्चान्यैरत्यन्ताभावस्वरूपमुक्तं संसर्गप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभाव इति यथैतद्धटैतद्भूतलसंसर्गाभाव इति तदपि निराकर्तुमेतत्। तस्य निरवधिकत्वाभावात्। तर्ह्युदाहृतश्चतुर्थः स्यादिति चेन्न। तस्यापि यथासम्भवं प्रागभावादिष्वन्त भावार्त्।

अभावविभागे मतान्तरद्वयम् तन्निरासश्च

एके ब्रुवते, संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति द्विविध एवाभाव इति। अन्ये तु प्राक्प्रध्वंसात्यन्तान्योन्याभावात्माचतुर्विध इति। तदुभयं निराकर्तुमिष्यते इत्युक्तम्। अन्योन्याभावो हि भेद एव। स च स्वरूपमेवेत्यन्यत्रोपपादितम्। कार्यकारणयोः संसर्गस्यान्यत्र निराकृतत्वेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेश्चेति।

भावविभागः

भावं विभज्य दर्शयति

चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः।।२।।

न केवलमभावो भेदवान्। किन्तु भावोऽपीच्चिशब्दः।

चेतनाचेतनलक्षणम्

चेतयतीति चेतनः। अनेवंविधोऽचेतनः। तेन विष्णोश्चतनत्वमभावस्याचेतनत्वं च ज्ञातव्यम्। सर्वमचेतनं चेतनार्थमिति चेतनस्य प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः।

सर्वचैतन्यवादनिरासः

मृदब्रवीदित्यादिवचनात्सर्वं चेतनमेवेतिमतनिरासाय मत इत्युक्तम।तच्चाभिमान्यधिकरणे निरस्तम्। चेतनादिविभागस्य नित्यादिविभागादभ्यर्हितत्वात्स एवादावुदाहृतः।

चेतनविभागः तल्लक्षणं च

यथोद्देशं चेतनविभागमाह

दुःखश्पृष्टं तदस्पृष्टमिति द्वैधैव चेतनम्।

कदाचिद्दुःखसम्बद्धमेव दुःखस्पृष्टम्। कदापि दुःखासम्बद्दं तदस्पृष्टम्।

मूलगतैवकारकृतेयम्

कल्पितत्वाद्दुःखादीनां न किञ्चिद्दुःखस्पृष्टमित्येके। ईश्वरातिरिक्तं सर्वमपि दुःखस्पृष्टमेवेत्यन्ये। तदुभयनिरासायैवकारः। आद्यस्य प्रत्यक्षविरूद्धत्वाद्द्वितीयस्यागमविरुद्धत्वात्। परमेश्वरस्य दुःखास्पृष्टत्वं स्वातन्त्र्येणैव समद्धम्।

दुःखास्पृष्टदुःखचेतनयोः क्रमेणोद्देशः

यद्यप्यनयोर्दुःखास्पृष्टं चेतनं तथाप्यभावस्य भावनिरूप्यत्वात् दुःखस्पृष्टस्य प्रथममुद्देशः। तथापि प्राधान्यक्रमस्य मुख्यत्वत्तदनुसारेण द्वे अपि निर्दिशति

नित्यदुःखा रमाऽन्ये तु स्पृष्टदुःखाः समस्तशः।।३।।

अन्ये चेतना :। एके तु व्यष्टिसमष्टिभेदेन जीवान्परिकल्प्य गरुडानन्तविष्वक्सेनादीन्समष्टिजीवानपि नित्यादुःखानाचक्षते। तन्निरासाय समस्तश इत्युक्तम्। अत्र चागमानां प्रामाण्यम्। अत एव दुःखास्पृष्टे प्रभेदाभावाद्दुःखस्पृष्टापेक्षयैव धाप्रत्ययः पूर्वोक्तो ज्ञातव्यः।

स्पृष्टदुःखचेतनविभागस्तल्लक्षणं च

अत एव तद्विभागमाह

स्पृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा।

विमुक्ता दुःखात्। दुःखसंस्था वर्तमानदुःखाः। च शब्दो दुःखसंस्था इत्यतः परं योज्यः। अत्र प्राधान्यक्रमेणोद्देशः।

दुःखसंस्थचेतनविभागस्तल्लक्षणं च

दुःखसंस्थानां प्रभेदमाह

दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा।।४।।

अयोग्या मुक्तेः। अयोग्या इत्यतः परं चशब्दो ज्ञातदव्यः।अत्रापि तदेवोद्देशक्रमे निमित्तम्। ननु च प्राधान्याद्विमुक्तभेदः प्रथमं वक्तव्यः। सत्यं, योग्यायोग्यभेदस्य दुःखसंस्थेष्वेव भावात्तदभिधानानन्तरं मुक्तियोग्यभेदकस्य सौकर्यात्क्रमोल्लङ्घनम्।

मुक्तचेतनविभागस्तल्लक्षणं च

ईदानीं मुक्तनां प्रभेदमाह

देवर्षिपितृनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा।

पान्तीति पाश्चक्रवर्तिनः। नरा मनुष्योत्तमाः। तुशब्दोऽवधारणे। तेन ये मोक्षे तारतम्यं न मन्यन्ते तन्मतं निराचष्टे। गन्धर्वादीनां केषाञ्चिदेष्वेवान्तर्भावात् केषाञ्चिदविवक्षितत्वन्नग्रन्थान्तरविरोधः।

मुक्तविभागस्य मुक्तियोग्येष्वतिदेशः

दुःखसंस्था मुक्तियोग्यायोग्यभेदाद्द्विधा इत्युक्तम्। तत्र मुक्तप्रभेदं योग्येष्वतिदिशति

एवं विमुक्तियोग्याश्च.......।

देवर्ष्यादिभेदेन पञ्चधा इत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः।

मुक्त्ययोग्यचेतनविभागः

.......तमोगाः सृतिसंस्थिताः।।५।।

इति द्विधा मुक्त्ययोग्याः........।

तमोगास्तमोयोग्याः। न तु प्राप्ततमसः। वक्ष्यमाणविभागविरोधात्। सृतिसंस्थिताः नित्यसंसारिणः।अयोग्यतातिशयानुसारेणोद्देशः।

तमोयोग्यचेतनविभागः

तमोयोग्यानां प्रभेदमाह

... .दैत्यरक्षःपिशाचकाः।
मर्त्याधमाश्चतुर्धैव तमोयोग्याः प्रकीर्तीताः।।६।।

मर्त्याधमा इत्यतः परमितिशब्दोऽध्याहार्यः। अप्रसिद्धत्वादस्य भेदस्याश्रद्देयत्वं निवारयितुमेवशब्दः। प्रकीर्तिता इति अत्राऽगमसम्मतिमाचष्टे। स चान्यभोदाहृतो द्रष्टव्यः।

प्रकारान्तरेण तमोयोग्यचेतनविभागः

चतुर्विधा अप्येते प्रत्येकं द्विधा इत्याह

ते च प्राप्तान्धतमसः सृतिसंस्था इति द्विधा।

ते च चतुर्विधा अपि। सृतिसंस्थाः संसारे वर्तमाना नाधुनापि तमःप्राप्ताः। योग्यतायाश्चैतन्यस्वभावत्वेन तमोयोग्यानामयं विभागो नानुपपन्नः।

अचेतनविभागः

एवं चेतनविभागं विस्तरेणाभिधायावसरप्राप्तमचेतनविभागमाह

नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मतम्।।७।।

अत्राप्यचेतनमेवैवं बिभागवदित्यर्थानभ्युपगमात् पूर्वोक्ततत्वानमपि प्रमाणान्तरेण नित्यत्वादिग्रहणं न विरुद्धम्। नित्यानित्यविभागेनेत्यस्य नित्यनित्यत्वेन तद्विभागेन चेत्यर्थः। तथा च नित्यानित्यं नित्यमनित्यं चेत्यचेतनं त्रिविधंमित्युक्तं भवति।

केचित्सर्वं क्षणिकं मन्यमाना नित्यं न मन्यन्ते। अपरे तु सत्कार्यवादिनोऽनित्यं नाङ्गीकुर्वन्ति। सर्वेऽपि नित्यानित्यं विरोधान्नभ्युपगच्छन्ति। तन्निरासायैवकारः। न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति प्रामाणिकत्वमुक्तविभागस्य सूचयति मतमिति। तच्च लेशतो दर्शयिष्यामः। यद्यपि नित्यं नित्यानित्यमनित्यमित्युद्देशः कार्यः प्राधान्यात्। तथाप्युक्ति लाघवाय क्रमोल्लङ्घनम्।

नित्यान्यचेतनानि

क्रमेण त्रयं दर्शयिष्यन्नत्यं तावद्दर्शयति

नित्या वेदाः....... ....।

अत्र नित्यत्वं नाम कूटस्थतया आद्यन्तशून्यत्वम्। तच्च वेदानां 'नित्या वेदाः समस्ताश्च' इत्यादि प्रमाणसिद्दम्। अत्र वेदा इत्युपलक्षणम्। पच्चाशद्वर्णानामव्याकृताकाशास्य च तथाभावात्।

नित्यानित्यान्यचेतनानि

नित्यानित्यं विभागेनाऽह

.......पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च।
नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तं.............।।

पुराणाद्याः पौरुषेयग्रन्था एका विधा। कालोऽपरा। प्रकृतिरन्या।

नित्यत्वादिप्रकारत्रैविध्योक्तिः

ननु च त्रिवेति प्रकारत्रैविध्यमुक्तम्। न चात्र कश्चित्प्रकारो दर्शितः। किं तु वस्तुनिर्देश एव

कृतः। नैष दोषः। यन्न सर्वथा कूटस्थं नाप्यनित्यमेव तदुच्यते नित्यानित्यम्। तस्य तिस्रो विधास्सम्भवन्ति। उत्पत्तिमत्वे सति विनाशाभावः। एकदेशे उत्पत्तिविनाशावेकदेशिनस्तदभावः। स्वरूपेणोत्पत्त्याद्यभावेऽप्यवस्थागमापायवत्त्वं चेति। तदेतद्विधात्रयमुक्तवस्तुत्रयेऽस्तीति तस्यैव ग्रहणं कृतम्।

नित्यत्वादिप्रकारत्रैविद्यपरीक्षा

नन्वेवं सत्यवान्तरभेदैर्विधान्तरमप्युत्प्रेक्षितुं शक्यमित्यत एवेत्युक्तम्। तत्रोपपादकाकाङ्क्षायां प्रोक्तमित्याह। शास्त्रीयविधानामत्रैवान्तर्भावोऽन्यासामनादरणीयत्वं चेति।

अथ वा 'पुराणानि तदर्थानि' 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे' 'विकारोऽव्यक्तजन्म हि' इत्याद्यागमपरिग्रहार्थं प्रोक्तमित्युक्तम्। अत एव विरोधोऽपि परिहृतः।

नन्वत्र यस्योत्पत्त्यादिकं तदनित्यमेव। यस्य तु नास्ति तन्नित्यमेव। नित्यानित्यं कास्तीति। मैवम्। स्यादेतदेवम्।

यद्यंशांशिनोर्विकारविकारिणोर्वा अत्यन्तभेदः स्यात्। न चैवमित्यन्यत्रोपपादितमिति।

अनित्यविभागः

अनित्यं विभज्य दर्शयति

.... अनित्यं द्विविधं मतम्।।८।।

असंसृष्टं संसृष्टं.... ....।।

सम्कसृष्टं संसृष्टम्। अतथाभूतमसंसृष्टम्।

अनित्यविभागपरीक्षा

सम्यक्ताया इयत्ताभावात्त्रैविध्याद्यपि किं न स्यादित्यतो मतमित्युक्तम्। तद्वक्ष्यामः।

असंसृष्टविभागः

तत्रासंसृष्टं निर्दिशति

....असंसृष्टं महानहम्।

बुद्धिर्मनः खानि दश मात्रा भूतानि पच्ञ च।।९।।

संसृष्टविभागः

संसृष्टं निर्दिशति

संसृष्टमण्डं तत्गं च समस्तं संप्रकीर्तितम्।

संसृष्टासंसृष्टविभागपरीक्षा

नन्वेषां चतुर्विंशतितत्वानामसंसृष्टत्वं नाम यद्येकदेशेनोत्पत्तिस्तर्ह्यनुत्पन्नस्यासत्त्वादुत्पन्नमेव तत्वम्। तच्च संसृष्टमेवेति नद्वैविध्यं न च प्रकारान्तरमस्तिति। मैवम्। सूक्ष्मरूपेण नित्यानां महदादीनां प्राकृत्या(प्राकृता)द्यंशैपूपचयमात्रं क्रियत इति तान्यसंसृष्टानि। न चैवं ब्रह्माण्डं तदन्तर्गतानिति संसृष्टानि। तेषा(एषा)मपि मूलरूपंनित्यामिति चेन्न। साक्षान्मूलरूपस्य विवक्षितत्वात्। एवं सति महदादिनां नित्यानित्यत्वं कथं न स्यादिति चेत्स्यादेवं यदि सूक्ष्मरूपे महदादिव्यवहारः स्यात् किं तु प्रकृतिरेव सोच्यते।

महदादिस्वरूपसद्भावे प्रमाणसूचनम्

केचिन्महदादिस्वरूपमेव नाभ्युपगच्छनति। दूरेणोक्तविशेषम्। तेषामतिबहुतरागमविरोधं दर्शयितुं संप्रकीर्तिचमित्युक्तम्। आगमाश्चान्यत्र द्रष्टव्याः। विस्तरभिया नदोदाहियन्ते।

<u>अस्वतन्त्रजगतः सृष्ट्यादिविषये विष्ण्वायतत्वकथनम्</u>

यदीदं विष्णुव्यतिरिक्तं भावाभावादिभेदभिन्नं जगदस्वतन्त्रं तर्हि कस्मिन्नायत्तं कस्मिंश्च विषये? इत्याकाङ्क्षायामाह

सृष्टिः स्थितिः संहतिश्चनियमोऽज्ञानबोधने।।१०।।
बन्धो मोक्षः सुखं दुःखमावृतिर्ज्योतिरेव च।
विष्णुनाऽस्य समस्तस्य समासव्यासयोगतः।।११।।

नयमो व्यापारेषु प्रेरणम्। बन्धः प्रकृतेः। मोक्षो बन्धात्। आवृत्तिज्योतिषि बाह्यतमःप्रकाशौ। एवकारो विष्णुनेत्यनेन सम्बद्ध्यते। अस्य समतस्यास्वतन्त्रस्य भवन्तीति शेषः।

नन्वेतत्पूर्वविरुद्धम्। समस्तस्य सृष्टिसंहारोक्तौ नित्यत्वोक्तिविरोधः। अचेतनस्य बोधविरोध इत्यादि। तत्रोक्तं समासेति। समासः सङ्क्षेपः व्यासो विस्तारः तावेव योगौ उपायावुक्तार्थघटनायाम्। ततः। इदमुक्तं भवति। उक्तधर्मेषु यत्र तत्वेऽल्पीयां सः सम्भवन्ति तत्र तावन्तो विष्ण्वधीना ज्ञातव्याः। यत्र तु बहवस्तत्र तावन्तः। सर्वथा स्वरूपस्वभावावस्य तदधीनाविति। तत्र स्थितिनियमौ सर्वस्य। सृष्टिसंहतीनित्यानित्यस्यानित्यस्य च। अज्ञानं भावरूपं दुःखस्पृष्टस्य। ज्ञानाभावस्तु सर्वस्य। बोधनं चेतनस्य। सुखं प्राप्ततमसो विना। दुःखं दुःखास्पृष्टं वुनेत्यादि द्रष्टव्यम्। पदार्थानां सृष्ट्याद्यन्यतोपि प्रतीयते अत ेवेत्युक्तम्। सकलसत्तादेस्तदधीनत्वात्तत्तद्वस्तु निमित्तमात्रमेव। स्वातन्त्र्येण विष्णुरेवास्येश्वर इति।

पद्मापद्मासनानन्तप्रभृतीदं यदिच्छया।
सत्तादि लभते देवः प्रीयतां श्रीपतिः स मे।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिततत्वसङ्ख्यानविवरणं
श्रीजयतीर्थभिक्षुविरचितं सम्पूर्णम्